

Lliçó inaugural Curs acadèmic 2005-2006

Jutges i judicis en el *Quixot* cervantí

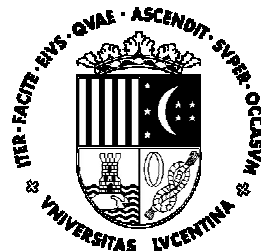
per
Agustín Bermúdez Aznar
Catedràtic d'Història del Dret

UNIVERSITAT D'ALACANT

14 d'octubre de 2005

LLIÇÓ INAUGURAL
CURS 2005-2006

UNIVERSITAT D'ALACANT

Jutges i judicis en el *Quixot* cervantí

Agustín Bermúdez Aznar
Catedràtic d'Història del Dret

Jutges i judicis en el *Quixot* cervantí

Agustín Bermúdez Aznar

Quan em van comunicar que em correspondria impartir la lliçó inaugural del curs acadèmic que ara comença, no vaig dubtar ni un instant a acceptar l'honor que aquesta tasca sempre comporta per a aquells que formem part del claustre universitari.

Tampoc vaig tenir cap dubte pel que fa a l'elecció del tema. Estem en un any de gloriosa efemèride cervantina. Un quatre-cents aniversari de la publicació de la primera part del *Quixot* ple pertot arreu de commemoracions de tota mena tant nacionals com internacionals. Sense necessitat de recórrer a exemples llunyans, la nostra Universitat d'Alacant ha organitzat per a l'ocasió (tal com, d'altra banda, era obligat) un ampli programa d'activitats format per exposicions, congressos, cursos, conferències i, fins i tot, un afortunat encàrrec musical. En aquest context, doncs, no resultarà estrany que jo intente aprofitar el meu honorós encàrrec acadèmic per a sumar-me als homenatges que s'estan fent a la genial obra.

Es tracta d'una contribució, la meua, que òbviamment i d'acord amb la meua qualificació acadèmica es

limita a l'àmbit jurídic. Però no cregueu que aquesta delimitació prèvia resulta original ni fàcil d'atacar, fa ja molts anys que l'obra cervantina va despertar l'interès i l'estudi de nombrosos juristes, segons corrobora l'abundant bibliografia que hi ha sobre aquest tema. D'aquesta manera, el lector interessat en aquest aspecte de la immortal novel·la trobarà abundants estudis jurídics sobre el *Quixot* fets tant des de valoracions globals i de conjunt¹ com des de les diferents branques o especialitats jurídiques. En aquest sentit, pot dir-se que abunden les anàlisis i consideracions de filòsofs i teòrics del dret centrats principalment en l'ideal de justícia dels protagonistes². També hi ha anàlisis de les institucions administratives, especialment de les de govern³. El mateix pot afirmar-se de les aportacions dels penalistes⁴, amb detingudes anàlisis dels

1 Vegeu, entre d'altres, Canalejas, J., *Don Quijote y el derecho*, Madrid, 1905; Alcalá Zamora y Torres, N., *El pensamiento de El Quijote visto por un abogado*, Buenos Aires, 1947; Castro Dassen, H., *El derecho en Don Quijote*, Buenos Aires, 1953; Martínez Val, J. M., *El sentido jurídico del Quijote*, Ciudad Real, 1960; Batiza, R., *Don Quijote y el derecho. Cultura jurídica de Don Miguel de Cervantes Saavedra*, Mèxic, 1987 (2a ed.); Pérez Fernández, J., *Ensayo humano y jurídico de El Quijote*, Madrid, 1965; Castañeda, J. E., *El derecho en el Quijote*, Lima, 1975; Uribe Prada, A. J., *Don Quijote, abogado de la Mancha*, Bogotá, 1978.

2 Carreras y Artau, T., *Filosofía del derecho en el Quijote*, Girona, 1903; Benito, L., *El sentimiento de la justicia en Don Quijote y Sancho*, Barcelona, 1905; Pons y Umbert, A., *El ideal de justicia de Don Quijote de la Mancha*, Madrid, 1922; Plaza Navarro, M. de la, *La idea de la justicia en el Quijote*, Màlaga, 1948; Alario di Filippo, M., "La justicia en el Quijote", en *Universitas* 49 (Bogotá, 1949), pàgs. 19-30; Riveros Subizar, M. I., "La justicia de Don Quijote", en *Boletín del Instituto de Investigaciones Literarias*, 6 (1951), pàgs. 123-177; Pelorson, J. M., *Le thème de la justice dans le Quichotte: utopie et contreutopie*, Sant-Etiève, 1986; López Montes y Díaz, L.M., *Don Quijote de la Mancha. La justicia del ingenioso hidalgo*, Mèxic, 2002.

3 Vegeu, entre d'altres, González Besada, A., *Aptitudes de Sancho para gobernar la insula Barataria*, Madrid 1905; Llorente Llorente, J. M., *Algunas ideas del Quijote aplicadas a la doctrina fundamental de la administración pública*, Valladolid, 1905; Lemus, J. M., *Las constituciones de Sancho o el gobierno de un hombre de bien*, Madrid, 1959; Siciliano, E., "El gobernador en el Quijote", en *Homage, Homenaje, Homenatge*, Barcelona, 1984; Osterc, L., "Justicia y honradez del gobierno de Sancho Panza", en *Acta Neophilologica*, 18 (1985), pàgs. 3-10.

- 4 Benito, E. de, *La criminología del Quijote*, Saragossa, 1905; Salillas, R., *La criminalidad y la penalidad en el Quijote*, Madrid, 1905; Saldaña, Q., "La criminología del *Quijote*", en *Revue Hispanique*, 68 (1926), pàgs. 552-581; Bernardo de Quirós, C.,

delictes i delinqüents que constantment apareixen en les pàgines de l'obra. I en una proporció menor hi ha també vàlides aportacions d'experts en tribunals⁵, laboralistes⁶, internacionalistes⁷, canonistes⁸ i civilistes⁹.

En la majoria d'aquests estudis, i atesa la condició de juristes dels autors, s'observa en l'elaboració l'ús preferent d'una metodologia dogmàtica, connotació gens estranya ja que sol ser usada habitualment per ells.

Davant l'abundant i preponderant ús d'aquesta metodologia, més escasses han sigut les anàlisis del text cervantí elaborades amb un mètode historicojurídic, és a dir, examinant l'obra no des de les nostres categories jurídiques actuals sinó des de les imperants en el moment històric¹⁰. I és l'escassetat d'aquests tipus d'estudis allò que precisament ha contribuït a justificar i incentivar l'elaboració d'aquest treball per part de l'historiador del dret que us parla.

Ara bé, la meua aproximació historicojurídica al *Quixot* no serà de caràcter general perquè aquesta empresa és massa dilatada i complexa per a les limitacions d'aquesta ocasió. Atesa la

magnitud de la temàtica que recull l'obra cervantina, m'ha resultat necessari delimitar amb minuciositat el meu estudi i he optat finalment per centrar-me en l'àmbit de les institucions processals, perquè aquestes institucions ocupen una destacada atenció en les pàgines del *Quixot*, com destacat era el lloc que l'administració de justícia ocupava en aquella època. El resultat són aquests *Jutges i judicis en el Quixot cervantí* que a continuació passe a exposar-vos.

El nutrient processal cervantí

Davant un tema jurídic del *Quixot* i d'un tema específicament processal, la primera cosa que cal preguntar-se és d'on prové el material jurídic amb què Cervantes endreça l'obra. I a aquest efecte avui sembla evident que Cervantes no els degué obtenir d'una formació acadèmica en dret, perquè no hi ha constància que l'escriptor cursara aquesta carrera¹¹. És cert que en el segle passat Martín Gamero qualificà Cervantes de *jurisperit*, però

⁵ "Figuras delincuentes en el *Quijote*", en *Anales de la Universidad de Santo Domingo*, 12 (1947), pàgs. 49-65; Benardette, M. J., "Los galeotes: el criminal y la sociedad", *Revista Hispánica Moderna*, 31 (1965), pàgs. 57-70; Rodríguez Guerrero, I., *Tipos delincuentes del Quijote*, Quito, 1966.

⁶ Pitollet, C., "Sur un jugement rendu par Sancho Panza dans son île" en *Bulletin Hispanique*, 39 (1937), pàgs. 105-119; Buen, J. de, "Justicia de Don Quijote y Sancho", en *Universidad* (Panamá, 1945), pàgs. 47-69; Riveros Subizar, M. I., "La justicia de Don Quijote", en *Boletín del Instituto de Investigaciones Literarias*, 6 (1951), pàgs. 123-177; Sentis Melendo, S., "El derecho procesal en el *Quijote*", en *Teoría y práctica del proceso. Ensayos de derecho procesal*, Buenos Aires, 1959, pàgs. 519-537; Alcalá Zamora y Castillo, N., "La justicia del gobernador Sancho Panza en la ínsula Barataria", en *Estampas procesales de la literatura española*, Buenos Aires, 1961; Percas de Ponsetti, H., "Los consejos de Don Quijote a Sancho", en *Cervantes and the Renaissance*, Easton, 1980, pàgs. 194-236.

⁷ Lozano Ruiz, J., *Siluetas de derecho social en el Quijote*, Madrid, 1958; Montenegro Baca, J., *El derecho del trabajo en el Quijote*, Trujillo, 1965; Alonso Olea, M., *Entre Don Quijote y Sancho, ¿relación laboral?*, Madrid, 1992; del mateix autor *Salario y merced. Un estudio sobre el Quijote*, Segòvia, 1993; Montoya Melgar, A., "Don Quijote, patrono y juez laboral", en *Revista española de derecho del trabajo*, 126 (2005), pàgs. 6-18.

⁸ Royo Villanova, A., *Cervantes y el derecho de gentes. La guerra en el Quijote*, Saragossa, 1905; Ruiz Obregón, J., *Examen crítico de algunas ideas de derecho público que se leen en Don Quijote*, Madrid, 1905. Tesis doctoral inèdita.

⁹ Descouzis, P. M., "El matrimonio en el *Quijote*. Influxo tridentino", en *La Torre*, 64 (1969), pàgs. 35-45; del mateix autor *Cervantes a nueva luz*, vol. I: "El *Quijote* y el Concilio de Trento", Frankfurt, 1966, i vol. II: "Con la Iglesia hemos dado, Sancho", Madrid, 1973; Bañeza Román, C., "Instituciones y costumbres eclesiásticas en Cervantes", en *Anales cervantinos*, 29 (1991), pàgs. 73-91; Vivó de Undabarrena, E., *Cervantes: matrimonio y derecho en el Quijote*, Madrid 2001.

¹⁰ Álvarez Vigaray, R., *El derecho civil en las obras de Cervantes*, Granada, 1987.

¹¹ Altamira, R., "Comentarios histórico-jurídicos al *Quijote*", en *Anales de la Universidad de Oviedo*, 4 (1905/1907), 1-7; Bermejo Cabrero, J. L., "Las constituciones de Sancho en la ínsula", en *Derecho y pensamiento político en la literatura española*, Madrid, 1980, pàgs. 141-147.

¹² S'ha especulat amb la possibilitat que Cervantes estudiara Dret a Salamanca durant dos anys. Vegeu, en aquest sentit, López Montes y Díaz, L. M., *Don Quijote de la Mancha y la justicia del ingenioso hidalgo*, ob. cit., pàg. 50, nota 86. Tanmateix, no hi ha cap referència a això en la monumental obra de L. Astrana Marín, *Vida ejemplar y heroica de Miguel de Cervantes Saavedra con mil documentos hasta ahora inéditos y numerosas ilustraciones y grabados de época*, Madrid, 1948-1958, 6 vols.

no ho va fer tant en el sentit de persona professional que exerceix l'advocació com en el de mer coneixedor de lleis i institucions¹². Uns anys després, Carreras Artau conclouïa que, malgrat que hi ha en el *Quixot* materials jurídics, Cervantes no podia ser qualificat en sentit estricte de jurisperit¹³. Avala també aquesta apreciació l'absència en l'obra de cites d'autors de la doctrina jurídica, fet que, en definitiva, impedeix sostenir que l'autor tinguera una informació jurídica especialitzada.

Però si Cervantes no va arribar a estudiar lleis, sí que sabem que era un lector empedreït i que, per tant, és molt possible que alguns dels materials jurídics tinguen una procedència literària, tot i que no siga esmentada expressament. És el cas, per exemple, dels consells de l'enginyós gentilhome a Sancho amb l'objectiu d'aconseguir un bon govern a l'illa Barataria. En aquest sentit, Américo Castro, desestimant-ne el possible origen en el *Diálogo de Mercurio y Carón* de Valdés, s'inclina per la possibilitat que Cervantes s'inspirara en la *Parénesis o exhortación a la virtud* d'Isòcrates d'Atenes¹⁴. Elena Mentaste, d'altra banda, ha constatat que els esmentats consells podrien estar inspirats també en la famosa obra de Brunetto Latini, els *Libros del tesoro*, de tan àmplia circulació en l'època i que Cervantes pogué conèixer bé per la lectura feta tant a Castella com durant l'estada italiana¹⁵.

Seria semblant el cas del judici de la canyaferla que, després de la feliç resolució, Sancho

declara que “él había oído contar otro caso como aquel al cura de su lugar”¹⁶. I, efectivament, hi ha clars precedents d'aquest judici en un relat semblant de la vida de sant Nicolau de Mira que s'insereix en la *Llegenda àuria* del dominic italià fra Jaume de Voràgine; aquest relat, alhora, tampoc era nou perquè recollia antecedents semblants més antics, fins i tot del món pagà¹⁷. En el mateix sentit, s'ha trobat un possible precedent al veredict de Sancho Panza en el judici de la dona presumptament violada en l'obra de fra Francisco de Osuna *Norte de los estados*, publicada l'any 1531 a Sevilla¹⁸.

Malgrat tot això, la hipòtesi més probable sobre l'origen inspirador de les pàgines jurídiques del *Quixot* potser és la que el situa –com suggereix Batiza¹⁹– en la mateixa experiència vital de Cervantes tant a Itàlia i Alger com, sobretot, durant els anys de comissari reial d'avituallament a Sevilla. Recordeu, en aquest sentit, que en aquella època Cervantes va ser excomunicat per decomissar blat de propietat de l'església, va experimentar les conseqüències de la fallida del banc en què tenia dipositades les seues recaptacions, va ser empresonat el 1592 a Castro del Río i els anys 1597 i 1601 a Sevilla pels problemes en la rendició de comptes de les rendes reials que gestionava²¹. Fins i tot durant eixos anys hi ha documentada la participació en l'atorgament de documents jurídics de molt diversa mena: partides de rescat, cartes de padró, de poder, de fiances, de deutes, de donacions, testaments, codicils, etc. Tota aquesta vivència jurídica va permetre a Cervantes, com reconeix Alcalá Zamora, un precís domini de nocions i de tecnicismes jurídics²².

12 Martín Gamero, A., *Jurispericia de Cervantes*, Toledo, 1870.

13 Carreras Artau, T., *Filosofía del derecho en el Quijote*, ob. cit., pàg. 408.

14 Castro, A., *El pensamiento de Cervantes*, Barcelona, 1987, pàg. 360.

15 Mentasti, E., “Sentido de la justicia en el Quijote”, en *Primeras Jornadas Cervantinas*, Bahía Blanca, 1981, pàgs. 102-103.

16 *Don Quijote*, II, 45, pàg. 892. Se citarà per l'edició del IV centenari amb notes de F. Rico, Madrid, Reial Acadèmia Espanyola, 2004.

17 F. Rodríguez Marín així ho anota ja en l'edició de *Don Quijote de la Mancha*, ob. cit., vol. VII, pàg. 161, nota 17. Ho ratifica Pitolet, C., “Sur un jugement rendu par Sancho Panza dans son île”, en *Bulletin Hispanique*, 39 (1937), pàgs. 105-119, especialment a cí en la pàgina 112.

18 Així ho recull F. Rodríguez Marín en l'edició de *Don Quijote de la Mancha*, ob. cit., vol. VII, pàg. 168, nota 1.

- 19 Batiza, R., *Don Quijote y el derecho. Cultura jurídica de Don Miguel de Cervantes Saavedra*, ob. cit., pàgs. 29-32.
- 20 Alguna empremta ha quedat en el *Quixot* del coneixement que Cervantes degué adquirir a Alger del dret islàmic. Així, per exemple, l'al·lusió que en l'obra es fa a la rapidesa i brevetat del procés islàmic, segons la glossa abreujada que fa l'ajudant del mestre Pedro: "...y veis aquí donde salen a ejecutar la sentencia, aun bien apenas no habiendo sido puesta en ejecución la culpa, porque entre moros no hay traslado a la parte ni a prueba y estese, como entre nosotros" (*Don Quijote*, I, 26, ed. cit., pàg. 752).
- 21 Una àmplia exposició i anàlisi de les dades biogràfiques de Cervantes es troba en Astrana Marín, *Vida ejemplar y heroica de Miguel de Cervantes Saavedra*, ob. cit.

En qualsevol cas i pel que fa expressament a l'àmbit processal, el lector del *Quixot* pot comprovar que Cervantes no es queda només en el mer nivell descriptiu de formalitats i pràctiques jurídiques, sinó que les transcendeix i les utilitza, juntament amb altres ingredients, per a subministrar una profunda reflexió sobre els fonaments i l'exercici de la justícia, i per a fer-ho fa servir magistralment la utopia judicial quixotesca i el prototip judicial de Sancho²³.

La utopia judicial quixotesca

L'estadi ideal de l'administració de justícia, segons el *Quixot*, ens el prefigura en el cèlebre discurs als cabrers sobre l'edat daurada²⁴. Quant a aquest tema, afirma el *Quixot* que en aquella època “la justicia se estaba en sus propios términos, sin que la osasen turbar ni ofender los del favor y los del interese, que tanto ahora la menoscaban, turban y persiguen. La ley del encaje aun no se había sentado en el entendimiento del juez porque entonces no había qué juzgar ni quién fuese juzgado”²⁵. Es tracta, evidentment, d'una perspectiva utòpica, idealista, potser inspirada en *Les*

metamorfosis d'Ovidi²⁶. Aquesta mítica època, no necessitada de l'administració de justícia, es contraposava a l'època del protagonista (l'edat del ferro) en què la justícia no solament era d'aplicació imprescindible, sinó que, a més, estava ja afectada pels vicis i lacres del favor, l'interès i l'arbitri judicial. Per a combatre aquesta situació i per a restablir aquella mítica edat àuria el *Quixot* considera que ha d'intervenir²⁷. Però aquesta intervenció la fa no tant com a jutge sinó específicament com a cavaller. Perquè, efectivament, el *Quixot* no encarna, i potser no pretén encarnar de cap de les maneres, el prototip de jutge ideal. Cal observar que el *Quixot* no s'autoqualifica de jutge, sinó de cavaller errant, categoria que en el millor dels casos postilla amb la de “desfacedor de agravios y sinrazones”. Una altra cosa és que en determinades ocasions la seua intervenció siga percebuda i qualificada de judicial per aquells que resulten pretesament beneficiaris de la intervenció. És el cas, per exemple, del criat Andrés, qui de forma literal qualifica el cavaller de “valeroso y buen juez”²⁸.

Així, doncs, les intervencions del *Quixot* (que d'una manera o altra podrien ser qualificades de judicials) adquireixen justificació no per la pretesa condició de jutge, sinó per la condició de cavaller. Un cavaller, ben entès, detentor de tota una sèrie de virtuts tal com exigien, d'altra banda, els més preclars textos de la literatura cavalleresca²⁹.

22 Alcalá Zamora y Torres, N., *El pensamiento de El Quijote visto por un abogado*, ob. cit., pàg. 86.

23 Aquesta dualitat de models ha sigut patent als estudiosos de l'obra. Serveix d'exemple l'incertada observació que hi feia Àngel Ganivet en *Idearium español*: “los únicos fallos judiciales moderados, prudentes y equilibrados que en el *Quijote* se contienen son los que Sancho dictó durante el gobierno de su ínsula; en cambio, los de don Quijote son aparentemente absurdos, por lo mismo que son de justicia trascendental” (ob. cit., Ed. de E. Inman Fox, Madrid, Espasa, 1990, pàg. 93).

24 Sobre l'ideal de l'edat d'or i, en general, sobre els ideals de l'enginyós gentilhome vegeu Endress, H-P., *Los ideales de Don Quijote en el cambio de valores desde la Edad Media hasta el Barroco. La utopía restaurativa de la Edad de Oro* [versió en castellà de M. Figueras, Pamplona, 2000; especialment ací pàg. 39 i següents].

25 *Don Quijote*, I, 11, ed. cit., pàg. 98; F. Rodríguez Marín, en la seua edició del *Quixot*, accepta la definició de la llei de l'encaix que fa Covarrubias en el sentit de “resolución que el juez toma por lo que a él se le ha encajado en la cabeza, sin tener atención a lo que las leyes disponen” (ob. cit., vol. I, pàg. 252, nota 17).

26 Endress, H-P., *Los ideales de Don Quijote en el cambio de valores desde la Edad Media hasta el Barroco*, ob. cit., pàg. 93. Ja en l'edició d'*El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha* Rodríguez Marín, quan comenta el discurs del cavaller errant als cabrers (vol. I, pàg. 249, nota 9), destacava com a possibles fonts inspiradores d'aquest *Les metamorfosis* d'Ovidi (llibre I) i *Les geòrgiques* de Virgili (llibre I).

27 “Sancho, amigo, has de saber que yo nací por querer del cielo en esta nuestra edad de hierro para resucitar en ella la de oro, o la dorada, como suele llamarse” (*Don Quijote*, I, 20, ed. cit., pàg. 175). Sobre les connotacions de l'edat àuria i l'ideal cavalleresc restaurador d'aquesta, vegeu J.A. Maravall, *Utopía y contrautopía en el Quijote*, Santiago, 1976, pàg. 169 i següents.

28 *Don Quijote*, I, 4, *ed. cit.*, pàg. 51.

Entre aquestes virtuts, a més de les teològiques (fe, esperança i caritat) i cardinals (saviesa, justícia, fortalesa i templança), el cavaller havia de reunir també les de fidelitat, castedat, honestat, liberalitat, valentia, misericòrdia i veracitat³⁰. D'aquesta manera, fornit amb aquesta armadura moral, el cavaller estava en condicions de combatre i desterrar de la seua vida vicis que, com ara la supèrbia, l'enveja, la ira, la gola, la luxúria, la lascívia i la peresa³¹, podrien interferir i desvirtuar el bon que fer.

Però no era suficient la simple detenció d'aquestes virtuts. Al cavaller se li exigia l'efectiva pràctica d'aquestes, una tasca difícil³² que, no obstant això, havia de ser comesa amb assiduïtat i constància³³. És aquesta necessària pràctica la que l'obligava a mantenir una predisposició a l'aventura, ja que li facilitaria ocasió per a dur a terme l'execució en la missió cavalleresca³⁴. L'aventura, com a esdeveniment que ix a l'encontre del cavaller (*ad venire*), es converteix en un destí que li ha sigut assignat i que, en definitiva, es converteix en la decisiva raó de viure³⁵. Aquesta contínua dinàmica aventurera es plasma en l'adjectivació del *Quixot* com a cavaller *errant*, en un continu i infatigable deambular a la recerca d'aventures.

En aquest context, el cavaller errant podrà en les nombroses aventures posar en pràctica les virtuts, entre les quals, segons s'ha consignat, la virtut de la justícia. Perquè, efectivament, la justícia constitueix el nucli central del discurs i dels actes del cavaller errant, la tasca primordial de la missió cavalleresca. Es tracta d'un element integrador, natural i bàsic no ja del *Quixot*, sinó de l'èpica cavalleresca, segons fàcilment es pot comprovar en obres cabdals del gènere com, per exemple, el *Llibre de l'ordre de cavalleria* de Ramon Llull³⁶.

Conseqüentment amb això, el virtuós cavaller errant que és el *Quixot* intervindrà a favor de l'aconseguitment de la justícia, però d'una justícia –advertim-ho bé– que no necessàriament ha d'estar ubicada en l'ordre jurisdiccional positiu i legalment establert. El *Quixot* no se situa en eixe plànol jurídic tan concret, sinó en un altre molt més genèric, en el d'una justícia assentada en la llei natural i que és concebuda com l'arrelada en els éssers humans gràcies a la natural disposició a participar en la llei divina. Es tracta d'un ordre natural superior a les lleis humanes concretes, i per això el caràcter suprallegal, universal, absolut, ideal, espontani i senzill³⁷. Fins a tal punt tot això és així que, en conseqüència, el cavaller

29 El clàssic estudi de R. Menéndez Pidal, *Cervantes y el ideal caballeresco* (Madrid, 1948) ha de ser contrastat amb el de J. A. Maravall, *Utopía y contrautopía en el Quijote*, *ob. cit.*, pàgs. 98 i següents.

30 La relació apareix esmentada de manera dispersa al llarg de l'obra. Vegeu principalment I.25, II.6, II.8, II.18 i II.58. Una anàlisi sobre això en Endress, H-P., *Los ideales de Don Quijote en el cambio de valores desde la Edad Media hasta el Barroco*, *ob. cit.*, pàg. 122.

31 “Hemos de matar en los gigantes a la soberbia; a la envidia, en la generosidad y buen pecho; a la ira, en el reposado continente y quietud del ánimo; a la gula y al sueño, en el poco comer que comemos y en el mucho velar que velamos; a la lujuria y lascivia, en la lealtad que guardamos a las que hemos hecho señoras de nuestros pensamientos; a la pereza, con andar por todas las partes del mundo, buscando las ocasiones que nos puedan hacer y hagan, sobre cristianos, famosos caballeros” (*Don Quijote*, II, 8, *ed. cit.*, pàg. 606).

32 “... pues con saber, como sé, los innumerables trabajos que son anejos a la andante caballería, sé también los infinitos bienes que se alcanzan con ella y sé que la senda de la virtud es muy estrecha, y el camino del vicio, ancho y espacioso; y sé que sus fines y paraderos son diferentes, porque el del vicio, dilatado y espacioso, acaba en muerte, y el de la virtud, angosto y trabajoso, acaba en vida, y no en vida que se acaba sino que no tendrá fin” (*Don Quijote*, I.I, 6, *ed. cit.*, pàg. 592).

33 El *Quixot* declara al bandoler Roque Guinart: “estando yo obligado según la orden de la andante caballería que yo profeso, a vivir continuo alerta, siendo a todas horas centinela de mí mismo” (*Don Quijote*, II, 60, *ed. cit.*, pàg. 1008).

34 “... para poder como se debe ir por todas las cuatro partes del mundo buscando las aventuras, en pro de los menesterosos, como está a cargo de la caballería y de los caballeros andantes, como yo soy, cuyo deseo a semejantes fañanas es inclinado” (*Don Quijote*, I, 3, *ed. cit.*, pàg. 42. Vegeu Riveros Subizar, M. I., “La justicia de Don Quijote”, *ob. cit.*, pàg. 169 i següents.

35 Endress, H-P., *Los ideales de Don Quijote en el cambio de valores desde la Edad Media hasta el Barroco*, *ob. cit.*, pàg. 28.

36 Endress, H-P., *Los ideales de Don Quijote en el cambio de valores desde la Edad Media hasta el Barroco*, *ob. cit.*, pàg. 93.

37 Endress, H-P., *Los ideales de Don Quijote en el cambio de valores desde la Edad Media hasta el Barroco*, *ob. cit.*, pàg. 97.

es considera ministre de Déu i el seu braç executor de la justícia³⁸.

Però res millor per a il·lustrar la posada en pràctica d'aquests principis jurídics quixotescos que acudir a l'exposició que conté el relat paradigmàtic de l'aventura de l'alliberament dels galiots³⁹. Es tracta d'una aventura que Cervantes ofereix al lector en diversos i diferenciats plànols valoratius. Hi ha, en primer lloc, el plànol de la mera objectivitat que ens ofereix amb el seu habitual realisme Sancho Panza quan descriu de manera breu al seu amo allò que els dos tenen davant seu: "Esta es cadena de galeotes, gente forzada del rey, que va a las galeras". I és aquesta descripció eficaç i operativa la que serà percebuda així pel Quixot, perquè en aquesta ocasió no veurà cavallers errants rivals, ni gegants, endevins o encantadors, sinó que el cavaller percep l'efectiva presència d'una sèrie de penats a galeres, comissaris, guardians, registres de sentències⁴⁰, etc. Però, no obstant això i l'acceptació que els galiots han sigut castigats per les seues culpes, decideix posar-los en llibertat perquè els considera éssers humans que n'han sigut privats. En aquest sentit, el Quixot fonamenta l'acció en l'atemptat que es comet contra la llibertat de l'ésser humà, una condició que té el seu fonament, segons ell mateix declara, en el dret diví i natural⁴¹ i, per

tant, aquestes instàncies són prèvies i superiors al dret positiu. Hi ha ací una clara connexió amb la doctrina humanista dels teòlegs del segle XVI que parteix d'una concepció de base aristotèlica⁴². A partir d'aquesta prioritària consideració, el Quixot passa a l'acció i posa en pràctica la transcendental missió que com a cavaller errant li competeix de "desfacer fuerzas y socorrer y acudir a los miserables"⁴³. I d'acord amb això no dubtarà a justificar l'alliberament, deixarà al marge qualsevol possible judici de valor sobre la culpabilitat o no dels galiots i es limitarà només a considerar-ne la condició de presoners necessitats als quals socorre seguint els dictats de la seua religió cavalleresca⁴⁴.

És evident que, en la seua actuació, el Quixot no s'ajusta a la vigent justícia pública, sinó a la seua, a la pròpia d'un cavaller errant. La seua actuació no està subjecta a dret, malgrat que ell havia reconegut en una certa ocasió que era imprescindible que els membres de l'errant cavalleria conegueren la jurisprudència⁴⁵ i utilitzaren per a fer-ho l'ajuda de les lletres⁴⁶. Per això, a pesar de l'infeliç desenllaç final de l'aventura,

38 "Así que somos ministros de Dios en la tierra y brazos por quien se ejecuta en ella la justicia" (*Don Quijote*, I, 13, *ed. cit.*, pàg. 112).

39 És molt abundant la bibliografia produïda per l'interès que aquest episodi ha despertat entre els estudiosos cervantins. A més dels comentaris que en aquest capítol fa F. Rodríguez Marín en la seua edició d'*El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*, el mateix autor va tenir ocasió d'ocupar-se del tema de manera específica en "El capítulo de los galeotes", una conferència inserida en els seus *Estudios cervantinos*, Madrid, 1947, pàgs. 139-152. També podeu veure les observacions jurídiques de R. Batiza, *Don Quijote y el derecho*, *ob. cit.*, capítol "Los delitos de los galeotes (y el cometido por Don Quijote)", pàg. 137 i següents. Una síntesi de les principals interpretacions de l'aventura i una nova proposta de lectura en M. García Posada, "El episodio quijotesco de los galeotes", en *Hispanic Review*, 49 (1981), pàgs. 197-208.

40 Així ho destaca Castro Dassen, H., *El derecho en Don Quijote*, *ob. cit.*, pàg. 117.

41 "...porque me parece duro caso hacer esclavos a los que Dios y naturaleza hizo libres" (*Don Quijote*, I, 22, *ed. cit.*, pàg. 207).

42 López Montes y Díaz, L. M., *Don Quijote de la Mancha. La justicia del Ingenioso Hidalgo*, *ob. cit.*, pàg. 75.

43 *Don Quijote*, I, 22, *ed. cit.*, pàg. 200. Més endavant confessa als galiots que era ocasió perquè "muestre con vosotros el efecto para el que el cielo me arrojó al mundo y me hizo profesar en él la orden de caballería que profeso, y el voto que en ella hice de favorecer a los menesterosos y oprimidos de los mayores" (*Ibidem*, pàg. 207).

44 "... a los caballeros andantes no les toca ni atañe averiguar si los afligidos, encadenados y oprimidos que encuentran por los caminos van de aquella manera o están en aquella angustia por sus culpas o por sus gracias: solo les toca ayudarles como a menesterosos, poniendo los ojos en sus penas, y no en sus bellaquerías. Yo topé un rosario y sarta de gente mohína y desdichada, y hice con ellos lo que mi religión me pide, y lo demás allá se venga" (*Don Quijote*, I, 22, *ed. cit.*, pàg. 301).

45 Pel que fa a la cavalleria errant, el Quixot aclareix a Lorenzo, el fill de Diego de Miranda, "el que la profesa ha de ser jurisperito y saber las leyes de la justicia distributiva y conmutativa para dar a cada uno lo que es suyo y lo que le conviene" (*Don Quijote*, II, 18, *ed. cit.*, pàg. 682).

46 "Es el fin y paradero de las letras entender y hacer que las buenas leyes se guarden" (*Don Quijote*, II, 37, *ed. cit.*, pàg. 392).

el Quixot no té dubtes sobre la bondat de l'acció alliberadora. Així li ho reafirmarà a Sancho i lamentarà tan sols la ingratitud dels galiots⁴⁷.

Per últim, Cervantes proporcionarà al lector d'aquest capítol XXII de la primera part de la genial obra una última i diferent perspectiva de la intervenció quixotesca a través del seu enjudiciament per un tercer personatge, el capellà, el qual, com a genuí representant dels valors establits, no dubta a condemnar de manera contundent l'actuació del gentilhome⁴⁸. Des del seu punt de vista resultava obvi que a través de la seua intervenció el Quixot feia front a la tradicional i monopolista prerrogativa règia d'administrar justícia per si mateix o pels seus representants i, en conseqüència, com que violava aquesta prerrogativa el Quixot, per molt que fóra un cavaller errant, havia actuat contra l'ordre establert i havia incorregut en un delictes penat pel dret positiu⁴⁹.

Va ser una sort per al gentilhome que, per uns atzars que són relatats en la novel·la, el delictes acabara quedant impune, ja que hauria resultat difícil als representants de la justícia règia (bé fóra la Santa Germandat o qualsevol altra autoritat) exigir al gentilhome les consegüents responsabilitats. Perquè, en aquest aspecte, el Quixot tenia molt clar que, com a cavaller errant, se situava en un plànol de suprallegalitat i des d'aquest es considerava exempt de tota jurisdicció. Així li ho havia ja deixat clar a Sancho quan l'escuder li aconsellà que prenguera asil en una església davant la possible persecució per part de la Santa Germandat atesa la denúncia feta pel biscaí: “¿y donde has visto tu o leído jamás que caballero andante haya sido puesto ante la justicia por mas homicidios

que hubiese cometido?”⁵⁰. També respondrà als membres de la Santa Germandat quan intenten detenir-lo per l'agosarat alliberament dels galiots: “¿quién fue el ignorante que firmó mandamiento de prisión contra un tal caballero como soy yo? ¿Quién el que ignoró que son exentos de todo judicial fuero los caballeros andantes y que su ley es su espada, sus fueros sus bríos, sus premáticas su voluntad?”⁵¹

És més que evident que, a través de l'actuació judicial del Quixot, situada en el plànol utòpic de la realització d'una justícia de base jusnaturalista, Cervantes aprofita per a fer una crítica a la deteriorada i deficient justícia de l'època, la justícia basada en les institucions i el dret positiu vigent. En el discurs als cabrers s'esmenta expressament el favoritisme, l'interès i l'arbitri judicial com a mals de la justícia de la present edat del ferro. En l'episodi dels galiots, les deficiències judicials comeses amb els inculpats també són resumides pel Quixot de manera clara i contundent: “el poco ánimo que aquel tuvo en el tormento, la falta de dineros de éste, el poco favor del otro, y finalmente, el torcido juicio del juez, hubiese sido causa de vuestra perdición y de no haber salido con la justicia que de vuestra parte teníades”⁵². Com ha destacat Pérez Fernández, aquesta crítica es reforça amb l'argument *ex silentio* que no hi ha en tot el Quixot un sol elogi per a qui jutja⁵³.

A aquesta crítica de l'autor caldria afegir la crítica del lector perquè és indubtable que, atesa la genial ambigüitat de l'obra cervantina, les intervencions judicials del Quixot són susceptibles de

47 “Siempre, Sancho, lo he oído decir, que el hacer bien a villanos es echar agua en la mar. Si yo hubiera creído lo que me dijiste, yo hubiera excusado esta pesadumbre; pero ya está hecho: paciencia, y escarmentar para desde aquí adelante” (*Don Quijote*, I, 23, *ed. cit.*, pàg. 211).

48 “... quiso defraudar la justicia, ir contra su rey y señor natural, pues fue contra sus justos mandamientos; quiso, digo, quitar a las galeras sus pies, poner en alboroto a la Santa Hermandad, que había muchos años que reposaba; quiso, finalmente, hacer un hecho por donde se pierda su alma y no se gane su cuerpo” (*Don Quijote*, I, 29, *ed. cit.*, pàg. 300).

49 Des de la perspectiva del capellà, l'acció del Quixot quedava sotmesa en el delictes tipificat ja en *Partidas* VII.29, 14: “Que pena merecen aquellos que por fuerza sacan algund preso de la carcel o de la prision”. S'ha seguit en les cites d'aquest text legal l'edició amb les glosses de Gregorio López feta a Madrid per Benito Cano l'any 1789.

50 *Don Quijote*, I, 10, *ed. cit.*, pàg. 91.

51 *Don Quijote*, I, 45, *ed. cit.*, pàg. 473.

52 *Don Quijote*, I, 22, *ed. cit.*, pàg. 207; Pérez Fernández, J., *Ensayo humano y jurídico de El Quijote*, *ob. cit.*, pàg. 115.

53 Pérez Fernández, J., *Ensayo humano y jurídico de El Quijote*, *ob. cit.*, pàg. 114.

provocar el corresponent enjudiciament crític per part del lector de la novel·la. Així ho han fet no pocs juristes estudiosos del text cervantí. Concretament, Alcalá Zamora⁵⁴ ha observat que el sil·logisme del judici lògic quixotesc plasmat en les sentències s'estableix correctament en les premisses generals, però falla en les premisses particulars, en l'apreciació dels fets, perquè són els que s'escapen a qui jutja, i aquesta decisió s'estén inexorablement a les conclusions que s'estableixen. A més d'aquestes decisions de sil·logisme jurídic, l'esmentat expert en dret de tribunals considera també criticable l'apassionada conculcació del tràmit ja que no demana ni valora les proves i, sobretot, critica la desatenció quant a l'efectiva execució de la sentència, amb el ja conegut i desastrós resultat per a víctimes com Andrés i Tosilos.

El prototip judicial de Sancho

L'actuació judicial de Sancho se situa en uns paràmetres en part semblants però en part diferents dels usats per al Quixot. La semblança es troba en el manteniment de la fonamentació jusnaturalista de la justícia de l'escuder, i la diferència que, en contrast amb la del Quixot, és exercida en una major concordança amb les formalitats i la pràctica jurídica de l'època, fet que aporta una dimensió més realista i l'aproxima més eficaçment al context històric.

Sobretot, en el cas de Sancho cal tenir en compte el model judicial que representa i que no és més que el d'un governador i jutge de primera instància d'una jurisdicció senyorial⁵⁵. Malgrat que, per abstracció, les qualitats i deficiències que s'hi refereixen com a jutge podrien ser generalitzables, tanmateix aquesta

precisa instància en què actua marca també els precisos límits del prototip judicial que representa.

En aquest sentit, és evident que aquest prototip dista molt del que seria predicable, per exemple, a un oïdor de les audiències i cancelleries o dels reials i supremes consells de la monarquia hispànica. Les diferències pel que fa a l'entitat dels negocis, dels tràmits processals, etc. impedeixen una assimilació i generalització que, sens dubte, resultaria improcedent.

Tenint en compte tot això, la primera qüestió que crida l'atenció del lector quant al perfil institucional del jutge Sancho Panza és l'escàs èmfasi que es posa pel que fa als estudis o coneixements que hauria de tenir. És cert que en la legislació baixmedieval castellana, les *Partidas* tampoc havien exigint al jutge de manera inexcusable una expressa capacitació acreditada amb estudis o ni tan sols amb els coneixements bàsics de saber llegir i escriure i el text legal s'acontentava amb el bon enteniment i raonament⁵⁶. Només constituïa un desideràtum que els jutges tingueren "sabiduría para judgar los pleitos por su saber", i si bé aquesta exigència podia resultar lògica per a instàncies judicials superiors, en les més baixes semblava almenys excessiva. Per això el mateix text alfonsí admetia una disjuntiva a la possible qualificació judicial sobre la base "al uso de luengo tiempo", és a dir, de l'experiència⁵⁷.

Però la veritat és que ni saviesa jurídica ni experiència judicial eren condicions que tenia Sancho Panza. Aquest, de manera veraç i humil, hi reconeixia les seues deficiències⁵⁸, al mateix temps que el Quixot les deplorava⁵⁹.

54 Alcalá Zamora y Torres, N., *El pensamiento de El Quijote visto por un abogado, ob. cit.*, pàg. 94.

55 Per a una sintètica referència als juristes senyorívols, vegeu Pelorson, J. M., *Les Letrados, juristas castellans sous Philippe III*, Le Puy, 1980, pàg. 75.

56 "E luego acabo desto, deuen auer buen entendimiento para entender ayna lo que razonaren ante ellos; e deuen ser apuestos e sesudos para saberlo departir e judgar derecho. E si sopieren leer e escreuir, saberse an mejor ayudar dello, porque ellos mismos se leeran las cartas e las peticiones e las pesquisas de paridad, e non auran a caer en mano de otro que los mesture: e bien razonados conviene que sean para saber mostrar las razones complidamente ante ellos quando los juicios ouieren a dar" (*Partidas*, II. 9, 18).

57 *Partidas*, III.4, 3.

58 “Letras –respondió Sancho– pocas tengo, porque aún no sé el abecé” (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 866).

Però el cavaller errant va acabar justificant i reconeixent la pertinença del seu escuder per a ocupar el càrrec d'acord amb el seu interès i la recta intenció, i a la constatació que en la pràctica hi havia un gran nombre de jutges il·letrats que actuaven amb assessor⁶⁰.

Cal pensar que aquesta ommissió sobre l'oportuna qualificació lletrada del jutge va ser destacada de manera intencionada per Cervantes, qui, en la mateixa línia de pensament de Thomas More, Montaigne o Descartes, està aprofitant el relat per a seguir exaltant la utopia de la justícia natural, encara que ara no procedirà de l'actuació d'un cavaller errant sinó de l'arbitri humà, del sentit comú d'un home del poble⁶¹. Si això és així, l'escuder, dotat com és sabut del més provat sentit comú, no necessitava d'altres mèrits o qualificacions⁶². Partint d'això, Sancho defensarà de manera tenaç davant el seu senyor la seua capacitat innata per a governar l'illa promesa: “yo me siento con fuerzas de saberla gobernar, tal y tan

bien como otro que haya gobernado ínsulas en el mundo”⁶³. D'altra banda, el mateix Quixot, en aquesta línia de pensament, justificarà la capacitat de Sancho per a governar d'acord amb el seu “buen natural”⁶⁴. Sancho és, doncs, el prototip del jutge dotat de sentit comú, un jutge identificat amb el poble “del que es su genuina representación”⁶⁵. Una primera manifestació d'eixa saviesa natural i popular de Sancho són els seus refranys, dels quals en un ampli repertori fa un ús reiterat i continu⁶⁶.

A més de competent per a l'ofici, Sancho Panza és un convençut partidari de la necessitat i utilitat de l'administració de justícia: “Según lo que aquí he visto, es tan buena la justicia, que es necesaria que se use aun entre los mismos ladrones”, exclama quan presencia el distributiu repartiment de botí per part del bandoler Roque Guinart als membres de la seua banda⁶⁷. Se suma així l'escuder a una llarga llista d'autors que, com Plató en la *República*, Ciceró en *De Oficiis* o sant Agustí en *La ciutat de Déu*, també reflexionaren sobre la necessitat

59 “¡Ah pecador de mí –respondió Don Quijote– y que mal parece en los gobernadores el no saber leer ni escribir! Gran falta es la que llevas contigo” (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 874).

60 “... y así estoy en duda si será bien enviarle al gobierno de quien vuestra grandeza le ha hecho merced, aunque veo en él una cierta aptitud para esto de gobernar, que atusándole tantico el entendimiento, se saldría con cualquiera gobierno, como el rey con sus alcabalas, y ya que por muchas experiencias sabemos que no es menester ni mucha habilidad ni muchas letras para ser uno gobernador, pues hay por ahí ciento que apenas saben leer, y gobiernan como unos gerifaltes, el toque está en que tengan buena intención y deseen acertar en todo, que nunca les faltará quien les aconseje y encamine en lo que han de hacer, como los gobernadores caballeros y no letrados, que sentencian con asesor” (*Don Quijote*, II, 32, *ed. cit.*, pàg. 803).

61 L'administració racional de justícia basada en el lliure i natural raciocini davant la justícia formal i organitzada és analitzada en els autors i obres més representatius de la seua defensa en el segle XVI per J. A. Maravall en *Utopía y contrautopía en el Quijote*, *ob. cit.*, pàgs. 217 i següents.

62 La doctrina jurídica coetània a Cervantes recollia el coneixement de les lleis per part dels jutges. Serveix com a exemple J. Márquez, *El gobernador cristiano*, *ob. cit.*, II, 12, 13, 14.

63 *Don Quijote*, I, 10, *ed. cit.*, pàg. 90. També en altra ocasió afirmarà: “Soy quien la merece tan bien como cualquier otro” (*Don Quijote*, II, 32, *ed. cit.*, pàg. 794). Fins i tot més endavant Sancho reiterarà: “paréceme a mí que en esto de los gobiernos todo es comenzar, y podría ser que a quince días de gobernador me comiese las manos tras el oficio y supiese mas de él que de la labor del campo, en que me he criado” (*Don Quijote*, II, 33, *ed. cit.*, pàg. 810).

64 “Por solas estas últimas razones que has dicho juzgo que mereces ser gobernador de mil ínsulas. Buen natural tienes, sin el cual no hay ciencia que valga; encomiéndate a Dios y procura no errar en la primera intención” (*Don Quijote*, II, 43, *ed. cit.*, pàg. 876).

65 Pérez Fernández, J., *Ensayo humano y jurídico de El Quijote*, *ob. cit.*, pàg. 133.

66 “Sancho, pues, hombre elemental, primario, purificado en esas sus mismas cualidades por el adoctrinamiento continuo del caballero, representante genuino de ese pueblo, imagen de la sociedad natural, en el que se ha ido acumulando tanta experiencia y tan sentenciosa y prudente manera de ver las cosas, con tan solo un poquito de luz para discernir con claridad lo que tiene al alcance de la mano, está en inmejorables condiciones para poder gobernar, siguiendo las máximas supremas de la naturaleza, que no sólo ya son accesibles a los rústicos, sino a toda criatura que no se haya despegado del seno de nuestra primera madre, como los mismos animales, del ejemplo de cuyas acciones extraen sus normas los moralistas de los siglos XVI y XVII” (Maravall, J. A., *Utopía y contrautopía en el Quijote*, *ob. cit.*, pàg. 223).

67 *Don Quijote*, II, 60, *ed. cit.*, pàg. 1013. Com bé apunta l'editor, aquest passatge s'inspira en l'obra *De Officiis* de Ciceró.

de la justícia, fins i tot utilitzant el precís cas d'aplicar-la entre els bandolers⁶⁸. Aquest exemple es mantindrà en la literatura jurídica coetània de Cervantes, com molt bé il·lustra, per exemple, Rivadeneyra⁶⁹ i Juan de Mariana⁷⁰.

Doncs bé, aquest Sancho Panza, jutge local senyorial de primera instància de l'illa Barataria, mancat de saviesa jurídica però pletòric de sentit comú i saviesa popular, és delineat institucionalment pel seu amo, el Quixot, a través d'una sèrie de consells i recomanacions que li farà amb l'objectiu que ocupe dignament el càrrec i l'exercisca amb la màxima correcció⁷¹. Es tracta d'uns consells que tenen un contingut escassament innovador, perquè provenen en la seua majoria de formulacions i principis de tradició medieval que continuen presents en textos religiosos, morals i polítics de l'humanisme del segle XVI.

Segons el Quixot, en principi el jutge Sancho (i podria afirmar-se que, per extensió, qualsevol jutge) havia d'estar imbuït per la por de Déu, és a dir, per l'observança de la llei divina com a mitjà per a assolir la saviesa i no caure en l'error⁷². Aquest

principi, ja present en textos bíblics com el *Llibre dels proverbis*, es va mantenir inalterable al llarg de tota l'edat mitjana, es va explicitar en les *Partidas*⁷³ i va passar a ser recollit per la literatura jurídica del segle XVI⁷⁴. Recordeu que precisament Sancho adjudicarà el seu encert en la sentència de la canyaferla a aquesta assistència divina⁷⁵.

En segon lloc, el Quixot recomana a Sancho la difícil tasca del seu propi coneixement personal i, en conseqüència, de l'acceptació del seu origen i condició humils⁷⁶.

A partir d'aquestes premisses prèvies, el Quixot (com no podia fer menys un cavaller) establirà els fonaments de l'activitat judicial de Sancho en la detenció i pràctica d'una àmplia sèrie de virtuts que li resultaran indispensables per a l'eficàcia i bondat de la seua gestió⁷⁷.

Entre aquestes virtuts hi ha, en primer lloc, la pietat. Aquesta pietat té la raó de ser en la mateixa condició depravada de la naturalesa humana i ha de ser una virtut que, juntament amb la clemència, serà exercida pel magistrat en detriment de l'administració equitativa de justícia⁷⁸.

68 López Montes y Díaz, L. M., *Don Quijote de la Mancha. La justicia del Ingenioso Hidalgo*, ob. cit., pàg. 91 i següents.

69 "Sin la justicia no hay reino, ni justicia, ni ciudad, ni casa ni aun compañía de ladrones y salteadores de caminos que se pueda conservar" (Rivadeneyra, P. de, *Tratado de la religión y virtudes que debe tener el príncipe cristiano*, ob. cit., XI, 5).

70 "Los mismos ladrones, si no dividiesen con equidad el fruto de sus latrocinios y rapiñas ni procurasen asegurarlos con ciertas leyes su perversa sociedad, no podrían subsistir" (Mariana, Juan de, *La dignidad real y la educación del Rey (De rege et regis institutione)*, edició i estudi de L. Sánchez Agesta, Madrid, 1981, pàg. 387).

71 Apareixen en la segona part, capítol 42: "De los consejos que dio don Quijote a Sancho Panza antes que fuese a gobernar la ínsula, con otras cosas bien consideradas" (*Don Quijote*, ed. cit., pàg. 865 i següents). Un detallat estudi dels consells en Percas de Ponsetti, H., "Los consejos de Don Quijote a Sancho", ob. cit.

72 "Primeramente, ¡oh hijo!, has de temer a Dios, porque en el temerle está la sabiduría y siendo sabio no podrás errar en nada". (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 868).

73 "E, sobre todo, que teman a Dios e a quien los y pone. Ca si a Dios temieren guardarse han de fazer pecado, e aurán en sí piedad e justicia" (*Partidas*, III.4, 3).

74 Vegeu com a representatius Rivadeneyra, P. de, *Tratado de la religión y virtudes que debe tener el príncipe cristiano*, Madrid, 1595, especialment II, 12, 13 i 14; Mariana Juan de, *La dignidad real y la educación del rey (De rege et regis institutione)*, ob. cit., pàg. 373; Márquez, J., *El gobernador cristiano*, Salamanca, 1619, I, 20.

75 "De donde se podía colegir que los que gobiernan, aunque sean unos tontos, tal vez los encamina Dios en sus juicios" (*Don Quijote*, II, 45, ed. cit., pàg. 892).

76 "Lo segundo, has de poner los ojos en quien eres, procurando conocerte a ti mismo, que es el mas difícil conocimiento que pueda imaginarse" (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 868).

77 "Mira, Sancho: si tomas por medio a la virtud y te precias de hacer hechos virtuosos, no hay para qué tener envidia a los que padres y abuelos tienen príncipes y señores, porque la sangre se hereda y la virtud se aquista, y la virtud vale por sí sola lo que la sangre no vale" (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 868). Vegeu Martínez Val, J. M., *El sentido jurídico del Quijote*, ob. cit., pàg. 26.

78 "Al culpado que cayere debajo de tu jurisdicción considérale hombre miserable, sujeto a la condición de la depravada naturaleza nuestra; y en todo cuanto fuere de tu parte, sin hacer agravio a la contraria, muéstrate piadoso y clemente; porque aunque los atributos de Dios todos son iguales más resplandece a nuestro ver el de la misericordia que el de la justicia" (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 870).

Ja la nostra legislació històrica (*Partidas*) aconsellava la pràctica d'aquesta virtut als jutges⁷⁹, i una bona prova de l'acceptació i difusió en el segle XVI és que un autor contemporani de Cervantes, Guillén de Castro, titulara precisament com *La piedad en la justicia* una de les seues obres més conegudes⁸⁰.

També la pràctica de la misericòrdia és aconsellada pel Quixot al jutge Sancho⁸¹, perquè es tracta d'una virtut tradicionalment unida a l'ofici de qui jutja⁸². Així era en sant Agustí i sant Isidor de Sevilla⁸³ i es va mantenir al llarg dels temps medievals fins que va aflorar en *Partidas*⁸⁴. La recomanació no va caure en sac foradat, ja que quan Sancho resol el cas del jurament del transeünt del riu ho fa, segons afirma, perquè li va venir a la memòria “un precepto, entre otros muchos que me dio mi amo don Quijote la noche antes que viniese a ser gobernador de esta ínsula, que fue que cuando la justicia estuviese en duda me decantase y acogiese a la misericordia, y ha querido Dios que ahora se me acordase, por venir en este caso como de molde”⁸⁵.

A les dues virtuts, pietat i misericòrdia, el jutge havia d'afegir la compassió⁸⁶, virtut cristiana d'habitual exigència en l'activitat judicial que es troba també en la literatura humanística coetània de Cervantes⁸⁷.

A més de totes aquestes virtuts, en la pràctica de l'ofici judicial hi havia dos qualitats principals que havien de presidir la feina del jutge: l'objectivitat i la imparcialitat. La insistència que, en aquest sentit, mostra el Quixot és una bona prova de la importància capital que era necessari concedir a les dues per part de l'escuder.

L'objectivitat havia de dur a la recerca de la veritat per part del jutge i per a fer-ho havia d'usar tots els mitjans que considerara oportuns. Així estava ja preceptuat en el codi alfonsí de les *Partidas*⁸⁸ i així també ho aconsella el Quixot al seu escuder quan l'incita a descobrir sempre la veritat⁸⁹. Fins i tot, per a aconseguir-ho més eficaçment, el Quixot es mostra partidari del distanciament i el jutge ha de tractar d'evitar que en els seus judicis es projecten les seues passions, prejudicis⁹⁰, afectes o enemistats⁹¹. En aquest sentit, Sancho reconeixerà la dificultat

79 “E como quier que los jueces, a las vegadas deven aver piedad de los omes”. (*Partidas*, III.4, 13). “Porque los jueces deben ser siempre piadosos e mesurados; e mas les debe plazer de quitar o aliviar el demandado que condenarlo o agraviarlo” (*Partidas*, III.22, 17).

80 En aquesta obra –com recorda Tomás Carreras y Artau– el jutge demana que la dona que vinga a lliurar el seu memorial ho faça amb la cara tapada per a evitar així qualsevol possible seducció i parcialitat judicial (*Filosofía del Derecho en el Quijote*, ob. cit., pàg. 251).

81 “Si acaso doblares la vara de la justicia, no sea con el peso de la dádiva, sino con el de la misericordia” (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 869).

82 Sobre la proximitat entre justícia i misericòrdia vegeu López Montes y Díaz, L. M., *Don Quijote de la Mancha. La justicia del Ingenioso Hidalgo*, ob. cit., pàg. 50.

83 Plaza Navarro, M de la, *La idea de justicia en el Quijote*, ob. cit., pàg. 10.

84 “Ca como quier que la justicia es muy buena en sí e de que debe el Rey siempre usar, con todo eso fázese muy cruel quando a las vegadas non es templada con la misericordia” (*Partidas*, II.10, 2).

85 *Don Quijote*, II, 51, ed. cit., pàg. 940.

86 “Cuando pudiere y debiere tener lugar la equidad, no cargues todo el rigor de la ley al delincuente, que no es mejor la fama del juez riguroso que del compasivo” (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 869).

87 Zeballos, J. de, *Arte real para el buen gobierno de reyes y príncipes y de sus vasallos*, Toledo, 1623, pàg. 159. I també, encara que amb data més tardana, Bartolomé de Góngora, *El corregidor sagaz*, Madrid, edició facsímil, 1960, pàg. 31.

88 “Como los judgadores deuen escudriñar, por quantas razones puedan, de saber la verdad de los pleitos que fueren comenzados ante ellos” (*Partidas*, III.4, 11).

89 *Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 869.

90 “No te ciegue la pasión propia en la causa ajena, que los yerros que en ella hicieres las mas veces serán sin remedio, y si le tuvieren, será a costa de tu crédito, y aun de tu hacienda” (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 870).

91 “Cuando te sucediere juzgar algun pleito de algún tu enemigo, aparta las mientes de su injuria y ponlas en la verdad del caso” (*Don Quijote*, II, 42, ed. cit., pàg. 870).

que en ocasions comportava per al jutge no veure's influït negativament per les impertinències dels mateixos pledejants⁹².

Pel que fa a la imparcialitat, també era una tradicional qualitat exigida al jutge per les disposicions legals i la doctrina⁹³. El Quixot precisa a Sancho que no discrimine les parts d'un plet ni pel sexe⁹⁴ ni pel patrimoni⁹⁵.

Doncs bé, preparat amb aquestes virtuts i posant en pràctica aquestes qualitats, el jutge Sancho hauria d'estar en condicions d'evitar els vici o defectes que acaben obstaculitzant la bona administració de justícia. D'aquests, l'il·lustre gentilhome li'n destaca dos: el suborn de funcionari i l'arbitrarietat.

Quant al suborn de funcionari, el Quixot el condemna obertament⁹⁶ i segueix així amb la tradicional legislació castellana⁹⁷. Conseqüent amb el consell rebut, Sancho afirmarà proposar-se governar sense fer suborn de funcionari⁹⁸ i, fins i tot, ja instal·lat en el govern de l'illa, confessa en una de les seues

missives que des que va entrar a governar i fins a eixe moment no havia "tocado derecho ni llevado cohecho"⁹⁹.

Pel que fa a l'arbitrarietat, el Quixot, que ja hi va arremetre en el discurs als cabrers¹⁰⁰, aconsella ara a Sancho que no la utilitze. Es tracta de la famosa "llei de l'encaix", el mer arbitri judicial que acostumava ser utilitzat sota pretext d'inexistència de solució legal aplicable al cas controvertit i que deixava al jutge un amplíssim marge d'actuació¹⁰¹.

Una vegada formulats aquests consells i fetes totes aquestes advertències, el Quixot no oblida tampoc que el jutge, lluny de ser una pura entelèquia, és un ésser humà i, d'aquesta manera, ha de prestar també atenció a les necessitats derivades d'aquesta condició i molt especialment al seu aspecte exterior i els seus modals.

En aquest sentit, ja el mateix Sancho Panza reclama en alguna ocasió per a ell les seues necessitats gastronòmiques¹⁰², i adverteix als litigants que tinguen

92 "Ahora verdaderamente que entiendo que los jueces e gobernadores deben de ser o han de ser de bronce para no sentir las importunidades de los negociantes, que a todas horas y a todos tiempos quieren que los escuchen y despachen, atendiendo sólo a su negocio, venga lo que viniere; y si el pobre del juez no los escucha y despacha, o porque no puede o porque no es aquél el tiempo diputado para darles audiencia, luego les maldicen y murmuran, y les roen los huesos, y aun les deslindan los linajes" (*Don Quijote*, II, 49, *ed. cit.*, pàg. 917).

93 Així ho recomanava, per exemple, un autor contemporani de Cervantes com era Castillo de Bovadilla en la seua *Política para corregidores y señores de vasallos* (edició facsímil de la d'Anvers (1704), Madrid, 1978, amb estudi de Francisco Tomás y Valiente). Concretament, en III.9 tracta de "Como debe ser el corregidor fiel y medianero entre los súbditos, de manera que no sea notado de favorable ni parcial" (pàg. 196 i següents).

94 "Si alguna mujer hermosa viniese a pedirte justicia, quita los ojos de sus lágrimas y tus oídos de sus gemidos y considera de espacio la sustancia de lo que pide, si no quieres que se anegue tu razón en su llanto y tu bondad en sus suspiros" (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 870).

95 "Procura descubrir la verdad por entre las promesas y dádivas del rico como por entre los sollozos e importunidades del pobre" (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 869). Es tracta d'un ideal en la realització de justícia que té molt llunyans precedents perquè ja es troba en algun passatge de la Bíblia com, per exemple, *Levític*, 19.15. La literatura jurídica d'època cervantina el manté i el recomana. Així ho fa, per exemple, Alonso de Villadiego en la seua *Instrucción política y práctica judicial*, Madrid, 1612. S'ha utilitzat l'edició de Madrid, 1747, pàg. 158, núm. 1 i següents.

96 "Si acaso doblares la vara de la justicia, no sea con el peso de la dádiva, sino con el de la misericordia" (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 869).

97 "... nin por don que les den nin les prometan dar, que no se desvien de la verdad nin del derecho"... "que ellos nin otro por ellos no reciban don nin promision de ome ninguno que aya movido pleyto antellos, o que sepan que lo han de mover, nin de otro que ge lo diese por razon dellos" (*Partidas*, III.4, 6).

98 "Yo gobernaré esta ínsula sin perdonar derecho ni llevar cohecho" (*Don Quijote*, II, 49, *ed. cit.*, pàg. 918).

99 *Don Quijote*, II, 51, *ed. cit.*, pàg. 944.

100 "La ley del encaje aún no se había asentado en el entendimiento del juez" (*Don Quijote*, I, 11, *ed. cit.*, pàg. 98).

101 "Nunca te guíes por la ley del encaje, que suele tener mucha cabida con los ignorantes que presumen de agudos" (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 869).

102 "... denme de comer, y luevan casos y dudas sobre mí, que yo las despabilaré en el aire" (*Don Quijote*, II, 51, *ed. cit.*,

en consideració les necessitats humanes del jutge i no el molesten innecessàriament¹⁰³. A més, i quant a l'aspecte i a l'aparença, tant el duc primer¹⁰⁴ com el Quixot¹⁰⁵ després aconsellen a Sancho que tinga cura del seu vestit. El Quixot, a més, al·ludirà a l'exigència d'usar amb els litigants un correcte comportament i unes bones maneres¹⁰⁶. Aquesta correcció no era el producte d'una mera invenció literària cervantina, sinó que, d'una banda, tenia una llarga tradició medieval, tal com expliciten les *Partidas*¹⁰⁷, i, d'altra banda, concordava amb les prescripcions que hi havia en la doctrina jurídica de l'època¹⁰⁸.

Però si s'aprofundeix en les concretes actuacions judicials de Sancho Panza, s'hi observa una certa adequació realista a les formalitats processals que es practicaven en una instància judicial com la seua. Aquest és, per exemple, el fet de subministrar justícia assegut i en un lloc especialment habilitat a aquest efecte. Aquesta és també l'abundància de les intervencions judicials, que deriven de la seua obligada

disponibilitat per a eixes tasques, segons l'exigència de la legislació¹⁰⁹.

D'entrada, els judicis del jutge i governador Sancho Panza són duts a terme davant un magistrat únic, xifra idònia i pertinent, sens dubte, per a una instància local de primer grau. Es tracta, a més, de judicis públics fets en presència de tots els assistents.

El procediment usat és oral. Aquesta era una característica lògica i adequada també per a eixa primera instància judicial que Sancho coneixia. Com s'ha posat de manifest, l'oralitat dels judicis de Sancho resulta una òbvia exigència del personatge; un Sancho Panza analfabet i poc versat en temes de llibres no podia jutjar d'altra manera, perquè, si no, hauria necessitat una persona de confiança per a la lectura de la documentació¹¹⁰ i d'uns qualificats assessors.

D'altra banda, la tramitació procedimental manca de formalismes i de la intervenció d'advocats. Està presidida pels principis d'immediatesa i concentració; el jutge intervé directament en la pràctica de les diligències probatòries i l'apreciació

103 “Extraño caso es éste –dijo Sancho– destes negociantes. ¿Es posible que sean tan necios que no echen de ver que semejantes horas como éstas no son en las que han de venir a negociar? ¿Por ventura los que gobernamos, los que somos jueces, no somos hombres de carne y hueso, y que es menester que nos dejen descansar el tiempo que la necesidad pide, sino que quieren que seamos hechos de piedra mármol?” (*Don Quijote*, II, 47, *ed. cit.*, pàg. 904).

“Negociante necio, negociante mentecato, no te apresures: espera sazón y coyuntura para negociar; no vengas a la hora del comer ni a la del dormir, que los jueces son de carne y de hueso, y han de dar a la naturaleza lo que naturalmente les pide” (*Don Quijote*, II, 49, *ed. cit.*, pàg. 917).

104 “...los trajes se han de acomodar a con el oficio o dignidad que se profesa, que no sería bien que un jurisperito se vistiese como soldado ni un soldado como un sacerdote. Vos, Sancho, iréis vestido parte de letrado y parte de capitán, porque en la ínsula que os doy tanto son menester las armas como las letras, y las letras como las armas” (*Don Quijote*, II, 42, *ed. cit.*, pàg. 866).

105 “No digo que traigas dijes ni galas, ni que, siendo juez, te vistas como soldado, sino que te adornes con el hábito que tu oficio requiere, con tal que sea limpio y bien compuesto” (*Don Quijote*, II, 51, *ed. cit.*, pàg. 941).

106 “Al que has de castigar con obras no trates mal con palabras, pues le basta al desdichado la pena del suplicio, sin la añadidura de las malas razones” (*Don Quijote*, II, 51, *ed. cit.*, pàg. 870).

107 “Otro sí deuen ser sofridos, para non se quejar ni se ensañar con las bozes de los querellosos” (*Partidas*, II.9, 18). “E que sean mansos e de buena palabra a los que vinieren ante ellos a juicio” (*Partidas*, III.4, 3). “Mansamente deven los jueces recibir e oír las partes que vinieren antellos a pleyto para alcanzar derecho” (*Partidas*, III.4, 8).

108 Bovadilla, C. de, *Política para corregidores y señores de vasallos*, III.11: “Como se ha de aver el Corregidor con los litigantes para no injuriarlos y despacharlos con gracia: y de los daños de la ira del juez” (*ed. cit.*, pàg. 213 i següents).

109 “Logares señalados e comunales deuen escoger a todos los judgadores, en que puedan oír los pleytos, e delibrar paladinamente las contiendas de los omes que antellos vinieren para alcanzar derecho. E deuen y estar sentados desde grand mañana fasta medio día cotidianamente, en aquellos dias que non son defendidos, a que dizen feriados. E aun desde nona fasta vísperas, seyendo los pleytos muchos. Ca non se deuen apartar nin esconder en sus casas nin en otros lugares do non los pudiesen fallar los querellosos” (*Partidas*, III.4, 7).

110 En principi Sancho pensava acudir a l'ajuda del seu confessor (*Don Quijote*, II, 43, *ed. cit.*, pàg. 874), però el cas cert és que quan li arriba la missiva del duc en què anuncia la possible invasió de l'illa ordena que la carta li siga llegida per qui feia de secretari (*Don Quijote*, II, 47, *ed. cit.*, pàg. 903).

d'aquestes. És un judici ràpid¹¹¹, perquè el jutge sent i sentència sense solució de continuïtat. És gratuït, no hi ha costes processals. És d'instància única i d'execució immediata¹¹². La sentència es basa en l'arbitri judicial (“a juicio de buen varón”¹¹³) i en el sentit de l'equitat.

No hi ha cap dubte que aquestes característiques procedimentals dels judicis de Sancho tan sols serien predicables, segons ja s'ha indicat, per a la baixa instància judicial en què es troben. Seria impensable, per contra, que en instàncies judicials superiors el procés no es desenvolupara per escrit, sense la intervenció d'advocats i, sobretot, sense l'al·legació i la fonamentació en la normativa vigent¹¹⁴.

Com pot veure's, Sancho actua judicialment en el context de la legalitat imperant. La seua actuació no s'emmarca dins de cap suprallegalitat com la que pretén el Quixot. Per això l'escuder està disposat a assumir les responsabilitats derivades de l'exercici del seu ofici no tan sols a través de declaracions de no haver-se lucrado amb l'ofici¹¹⁵, sinó fins i tot retent comptes del seu correcte acompliment i sotmès al tradicional judici de residència davant el duc¹¹⁶. Es tracta d'un procediment d'exigència de

responsabilitats per als oficis amb jurisdicció després d'acabar el mandat i que estava ja preceptuat en les *Partidas* d'Alfons X el Savi¹¹⁷.

Algun autor ha defensat la hipòtesi que la raó última i justificació del perfil institucional i de les característiques dels judicis de Sancho Panza estan determinades per la mateixa lògica interna i la dinàmica de la narració. Sense que deixi de ser lògic, també sembla obvi el desig de Cervantes d'eleva-los a model paradigmàtic per a poder contraposar-los més fàcilment amb la realitat de l'administració de justícia del moment històric i aconseguir així una contundent crítica. Perquè, efectivament, l'administració de justícia de l'època cervantina es caracteritzava per tot el contrari a allò que s'observa en els judicis de Sancho, és a dir, tribunals col·legiats, procediment escrit, tràmits complexos i lents, presència inexcusable d'advocats, al·legacions segons dret, sentències no motivades, instàncies successives, alts costos¹¹⁸, etc.

D'altra banda, no s'ha de pensar que aquesta intencionalitat crítica és un tret propi del Quixot, sinó que es troba també en algunes altres obres cervantines com *La ilustre fregona*, *La gitanilla*, *el Persiles*,

111 També la legislació de les *Partidas* recomanava la rapidesa: “Acabamiento e fin deuen dar derechamente los juezes a los pleytos que fueren comenzados delante dellos, lo mas ayna que pudieren” (III.4, 12).

112 La preocupació per l'execució de les sentències del jutge es troba ja en les *Partidas*, III.4, 15, “Como los jueces deuen ser acuciosos para fazer cumplir sus juicios”.

113 “Paréceme que en este pleito no ha de haber largas dilaciones, sino juzgar luego a juicio de buen varón” (*Don Quijote*, II, 45, *ed. cit.*, pàg. 890).

114 Alcalá Zamora y Castillo, N., “La justicia del gobernador Sancho Panza en la ínsula Barataria”, en *Estampas procesales de la literatura española*, Buenos Aires, 1961, pàgs. 92-99, especialment ací en la pàg. 93.

115 “Vuestras mercedes se queden con Dios, y digan al duque mi señor que desnudo nací, desnudo me hallo: ni pierdo ni gano; quiero decir que sin blanca entré en este gobierno y sin ella salgo, bien al revés de cómo suelen salir los gobernadores de otras ínsulas” (*Don Quijote*, II, 53, *ed. cit.*, pàg. 957).

116 “Nadie me la puede pedir (*la residencia*) si no es quien ordenare el duque mi señor: yo voy a verme con él, y a él se la daré de molde, cuanto mas que saliendo yo desnudo, como salgo, no es menester otra señal para dar a entender que he gobernado como un ángel” (*Don Quijote*, II, 53, *ed. cit.*, pàg. 958). Vegeu també Castro Dassen, H., *El Derecho en Don Quijote*, *ob. cit.*, pàg. 93.

117 “Que cuando acabaren el su tiempo de juzgar e ovieren a dexar los officios en que eran puestos, que ellos por sus personas finquen cinquenta días después” (*Partidas*, III.4, 6).

118 El mateix Sancho comentarà en una certa ocasió al Quixot: “recitante he visto yo estar preso por dos muertes, y salir libre y sin costas” (*Don Quijote*, II, 11, *ed. cit.*, pàg. 628).

Per a una aproximació a aquesta situació, vegeu Kagan, R. H., *Pleitos y pleiteantes en Castilla, 1500-1700* [versió en castellà de M. Moreno, Salamanca, 1991].

El licenciado Vidriera o *La Galatea*¹¹⁹. També cal recordar que tampoc la crítica a l'administració de justícia és una obsessió cervantina derivada de les males experiències personals¹²⁰. Altres autors contemporanis de Cervantes també censuraren en les seues obres literàries els vicis i els defectes de l'administració de justícia de l'època. En són uns bons exemples paradigmàtics *El alcalde de Zalamea* de Calderón de la Barca o el *Alguacil alguacilado* de Francisco de Quevedo¹²¹.

En resum, com hi ha hagut ocasió de comprovar, Cervantes situa els dos models d'administració de justícia que encarnen el Quixot i Sancho sota una mateixa cobertura jusnaturalista superior o marginal a l'ordre jurídic positiu. Aquesta cobertura havia sigut construïda doctrinalment al llarg del segle XVI a través de les aportacions doctrinals de l'anomenada escola salmantina que Cervantes,

d'alguna manera, degué conèixer i que explicita a través dels protagonistes de la novel·la. El Quixot actua com a cavaller errant, es deixa guiar pel seu personal sentit del dret i se sobreposa amb independència de criteri al dret real o positiu i al corresponent aparell judicial. Sancho actuarà també des d'un component jusnaturalista en la mesura que basa els seus judicis en el seu bon fer, en la cordura i el sentit comú d'un home de poble sense formació jurídica especialitzada, però, a diferència del seu mestre, la seua actuació no se situa per damunt de la legalitat vigent, sinó al si d'aquesta.

En qualsevol cas, amb els dos prototips Cervantes aprofita per a reflexionar i criticar la realitat jurídica del seu temps i ens incita als lectors de la immortal obra que fem el mateix des dels nostres personals criteris.

119 Arco y Garay, R. del, *La sociedad española en las obras de Cervantes*, Madrid, 1951, especialment el capítol XVI: "Gente de justicia". També vegeu les referències subministrades per A. Castro, *El pensamiento de Cervantes*, ob. cit., pàgs. 207-209.

120 Es tracta, per contra, d'una temàtica constant al llarg de la nostra literatura. Vegeu N. Alcalá-Zamora y Castillo, *Estampas procesales de la literatura española*, Buenos Aires, 1961. Alguns exemples triats es poden trobar també en J. M. Pemán, *La idea de justicia en las letras clásicas españolas*, Madrid, 1967.

121 Carreras y Artau T., *Filosofía del Derecho en el Quijote*, ob. cit., pàgs. 252 i 269, respectivament. De la segona obra destaca la irònica crítica judicial: "¿Luego algunos jueces hay allá (*en el infierno*)? ¡Pues no!, dijo el espíritu: los jueces son nuestros faisanes, nuestros platos regalados, y la simiente que mas provecho y fruto nos da a los diablos: porque de cada juez que sembramos, cogemos seis procuradores, dos relatores, cuatro escribanos, cinco letrados y cinco mil negociantes, y esto cada día..."